

KÓS KÁROLY

A RAJZ SZEREPE A NÉPRAJZKUTATÁSBAN

A néprajz legrégebb, de máig alapvető módszere és a kutatás minden további lépésének kiindulási alapja a néprajzi jelenségek leírása. A *leírás* fogalmába beleértődik a rajzolás is, sőt eredetileg azonos volt vele, hiszen az élő és holt világ, a tárgyak és cselekmények följegyzése, leírása a rendszeres megfigyelések kezdetén még kizárólag ábrázolás volt (őegyiptomi, kínai vagy maja képírás, ideográfia).

Nem véletlen tehát, hogy jellemzéseiket, következtetéseiket, elméleti megállapításaikat a konkrét jelenségek közvetlen megfigyelésére építő induktív tudományok egy részének elnevezésében az írás, leírás értelmű *rajz* (görög *graphia*) szó is szerepel. Így alakult ki pl. a *földrajz* (*geográfia*) és *néprajz* (*etnográfia*) mint szaktudomány, valamint még egy sereg rész- és segédtudomány neve. A „néprajz” elnevezés a nép anyagi, társadalmi és szellemi kultúráját vizsgáló tudományokra már a XIX. század első felében használatos volt, és bár azóta időnként sokfelé más nevekkkel is illették akár egészét, akár részeit, munkafázisait vagy irányait (pl. etnológia, kultúranropológia stb.), a magyar tudományosságban, éppúgy mint a románban vagy az oroszban, a leíró, elemző és értelmező vizsgálatokat egyaránt magába foglaló néprajz, illetve etnográfia elnevezés napjainkig általánosan használt.

A néprajztudomány történetéből tudjuk, hogy noha a múlt századi néprajzkutatásnak egyedüli módszere a tárgyi és szellemi alkotások leírása volt, a rajzok és fényképek fametszetekre (xilografura) vagy könyvnyomatokra (litográfia) való áttételével megoldható sokszorosításának igen bonyolult, pontatlan és költséges eljárása miatt a néprajzi közlés lényegében kimerült az útleírásokban, népköltészeti gyűjteményekben és költséges népviseleti metszet-albumokban. Csupán a múlt század utolsó évtizedében vált rendszeressé a képek fotokémiai eljárással való áttétele cinkklisékre (fotocinkográfia), s ezáltal az eredeti rajzok és fényképek tökéletes és olcsó nyomdai sokszorosítása. Az Ethnographia folyóirat 1893. évfolyamában találkozunk először ilyen fényképekkel. Így végre elhárult a népi kultúra egészére kiterjedő adatfeltáró munka eredményeinek rendszeres közlése elől az addigi nyomdaműszaki akadály.

Az új lehetőségnek a további kutatómunkát bátorító visszahatásaként is, századunk elejétől föllendült a szellemi kultúrát alapvetően meghatározó anyagi élet és tárgyi kultúra (az eszközök, munkafolyamatok, háziipar és mesterségek, település és építkezés, tüzelő, bútor és népi belépítészet, népi öltözet és népművészet), valamint a népszokásokkal, hiedelmekkel és folklórral kapcsolatos tárgyi világ (játékszerek, tulajdonjegyek, varázseszközök, hangszerek stb.) rendszeres kutatása, a néprajzi múzeumi gyűjtemények tanulmányozása, s mindezeknek elsősorban rajzban való ismertetése. Csak erdélyi példánál maradva, gondoljunk a kezdeményező Huszka Józsefnek a népi ornamentikával kapcsolatos késői közleményeire, s főleg Malonyay Dezsőnek és dolgozótársainak – Edvi-Illés Aladár, Körösfői-Kriesch Aladár és mások – népművészeti, Szinte Gábornak, Szinte Lászlónak és Thoroczkay-Thurinszki Pálnak a népi építészet kö-

rében végzett század eleji tanulmányaira; később Viski Károlynak és Cs. Sebestyén Károlynak a népi foglalkozások, tűzhely, bútor, építkezés és öltözet, a két világháború között Haáz Rezsőnek és Haáz Ferencnek főleg a népi mesterségek, Debreczeni Lászlónak a népművészet, majd Vámszer Gézának korunkig is átnyúló, Kónya Ádámnak, e sorok írójának és másoknak a néprajz legkülönbözőbb területein végzett kutatói munkásságára. Mindezek eredményességében a kellő rajztudás, a rajzolással is fejlesztett megfigyelőképesség, a rajzolás révén szemléletessé váló leírás (tényrögzítés), valamint a rajz segítségével végzett elemzés és értelmezés igen jelentős vagy éppen döntő lehet.

Annál különösebb, hogy míg egyéb kutatói módszerekről és technikákról a néprajzosok oly sűrűn értekeztek és értekeznek egyetemi előadásokon, konferenciákon, a szaksajtóban vagy akár önálló tanulmányokban, az etnográfiai rajz kérdése – tudomásom szerint – semmilyen fórumon nem volt még elemzés, megbeszélés vagy megvitatás tárgya. A rajznak a tudományos kutatómunkában való jelentőségét felfogva, Herrmann Antal javaslatára a Magyarországi Néprajzi Társaság első, 1889. évi szervezeti szabályzata szerint a Társaság nyolc szakosztálya közt utolsóként a grafikai szakosztály is létrejött,¹ azonban ennek tényleges működéséről semmit sem tudunk. A magyar szakirodalom eddig csupán Cs. Sebestyén Károlynak a társadalmi gyűjtőkhöz intézett rövidke útmutatása,² a román nyelvű szakirodalomban pedig a magam elvi kérdésfelvetése ismeretes.³ Ennek olvasása, valamint az utóbbi években megjelent egyes néprajzi munkákban a grafikai anyag jelentőségének fölismérése készítette a Székelyudvarhelyi Múzeum vezetőjét, Zepeczánér Jenőt egy e témakörből rendezendő kiállítás kezdeményezésére.⁴

*

A rajznak mindenekelőtt az etnográfiai tényanyag rögzítésében, leírásában van régtől elismert fontos szerepe. A tudományos szempontból alkalmas leírás bármilyen módon történjék is, semmivel sem követel kevesebb felkészültséget, mint a kutatómunka további műveletei, hiszen a megfelelő leírásban már „benne kell lennie” ama további elemző vizsgálatok szempontjainak is, amelyekhez alapot nyújt. Kívánatos, hogy a terepen dolgozó gyűjtő szakmailag is jó megfigyelő és válogató képességű legyen, hogy a lényegtelennek mutatkozóban is meglássa a néprajzi szempontból lényegeset, kiválassza a lejegyzésre méltó részleteket, vonásokat, ugyanakkor pedig ismerje a lejegyzés eszközeit és módjait.

A néprajzi leírás módjai közül a néprajz egyetemi hallgatói az 1940-es években még csupán az írás, gyorsírás, rajz, fénykép, valamint a kotta- és táncírás segítségével végzett lejegyzésről hallottak; az 50-es években már a magnetofon és a filmfelvevő is belépett a gyűjtőmunkába. Azt látjuk azonban, hogy e korszerű rögzítő készülékek kiegészíthetők, de nem helyettesíthetők a klasszikus módokat: a magnetofonos mese- vagy népdalgyűjtő szakember szöveges, illetve hangjegyes följegyzésekkel egészíti ki a gépi munkát; a népi táncok vagy szokásjelenetek filmfelvételeit szintén a táncírás és a szöveges lejegyzés teszi teljessé, érthetővé és közzélhetővé; mint ahogy a fényképezés évszázados gyakorlata sem kisebb-

tette a rajzolás fontosságát, sőt azóta is egyre nyilvánvalóbb különös jelentősége a néprajzkutatásban.

Már az eddigiekből is kitűnt, hogy az ismert képi-szemléltető rögzítési módok alkalmazása a néprajzban egymástól igen különböző irányú és mértékű lehet.

A nyomdai sokszorosításra készült múlt századi néprajzi témájú grafikai munkák közül a rézkarcok vagy acélmetszetek (pl. Barabás Miklós egyes viseletképei) ritkák, a fa- és a kődúcúak viszont igen gyakoriak voltak. A néprajzi témájú fametszeteket a kutatók kézi rajzainak és fényképeinek fadúcokra való átvitelével mesterségszerűen foglalkozó fametszők készítették, azonban e „tolmácsolással” gyakran lényeges részletek kimaradtak, elmosódtak vagy félreértődtek. A XIX. század második felében Orbán Balázs és Huszka József munkáihoz a szerzők rajzait Morelli Gusztáv vagy valamelyik tanítványa metszette fára, de a kitűnő mesterek munkái is sok kívánnivalót hagytak maguk után.⁵ A kevésbé munkás könyvnyomtatók készítői közt már saját néprajzi vonatkozású rajzaikat, fényképeiket sokszorosító olyan mesterekre is találunk, mint pl. Szathmári Pap Károly a XIX. század közepe táján,⁶ e műfajban azonban a művészi törekvés mellett rendszerint még inkább háttérbe szorult a néprajzi hűség.

A különböző munkafolyamatokat, népszokásokat megőrkítő dokumentumfilmek, akár csak a fekete-fehér vagy színes diatekercek vagy diafelvételek elsősorban alkalmi vetítésre – szakelőadások szemléltetésére vagy múzeumi kiállítások kiegészítésére – készülnek. Egyébként a szakmai útmutatással készült filmek és diák a készítő kutatóintézet dokumentációs gyűjteményében (archívumában) állnak, ahol a kutatók tanulmányozhatják, esetleg egyes kockákat külön is kinagyíttathatnak belőlük. A színes diafelvételek után készülnek nálunk a különböző kiadványokhoz a polikrom nyomású képek, ugyanis a színes negatív után készült másolatokon a színek az eredetitől rendszerint alaposan eltérnek.

Külön kell megemlítenünk a hagyományos fekete-fehér fényképet; ma is e legegyszerűbb fotografálási mód a leghasználatosabb települések, utcák, épület- és tárgycsoportok, teljes öltözetek vagy bonyolultabb díszítmények megőrkítésére – lehetőleg magyarázó rajzvázlatokkal is kiegészítve –, különösen akkor, ha nincs elég idő a lerajzolásra.

A népi kultúrát sajátos környezetében, munkafázisokban, jelenetekben megragadó, könnyen előállítható és sokszorosítható fényképek fontos javai a kutatói dokumentációs archívumoknak, s felhasználhatók a nagyközönség számára szóló kiállítások segédanyagaként, albumok és reklámkiadványok céljaira is.

A népi kultúra egy szűkebb területén, a fa-, kő-, szaru-, agancs-, kerámia-, vas-, bőr- és textiltárgyak karcolt, vésett, préselt, kalapált vagy hímzett díszítményeinek és feliratainak lemásolására régtől alkalmazott eljárás a *ledörzsölés*: a lapos tárgy díszített felületére helyezett papírt vastag puha ceruzával, színes cipészviasszal vagy – a hímző parasztszönyök módján – cinezett kanállal dörzsölik, miáltal a bevészt homorú dísz sötét alapon fehérén, a domború pedig fehér alapon sötétén tűnik elő. E gyakorlatiasnak tetsző eljárás nehézkessége, hogy a papír tartására egy segítőtárs szükséges, és hogy a ledörzsölt kép nem elég tiszta, a mélységeket sem mutatja. Így még a helyszínen szabadkézi kiegészítéseket, otthon pedig teljes átrajzolást igényel.

A minden – lényeges, lényegtelen, sőt félrevezető – részletet válogatás nélkül visszaadó fotografiai eljárásokkal, a hozzáértés híján vagy „művészi” célzattal a különböző jegyeket önkényesen elhagyó, túlzó vagy félremagyarázó grafikai munkákkal, illetve a csak túlságosan szűk körben alkalmazható „ledörzsölő” másolással szemben a néprajzban – mind a terepen való gyűjtés, mind a gyűjtemények tanulmányozása során – a leírás és közlés ősi módja, a rajzolás mutatkozik ma is a legalkalmasabbnak.

*

A néprajzi rajzról szólva természetesen nem ún. művészi vázlatokra, grafikákra gondolunk – ez azonban nem zárja ki, hogy rajzaink ne tűnjenek ki az „alkotás” bizonyos jegyeivel, és ne lehetnének bizonyos esztétikai vonásaik is. Az a tény, hogy rajzolás közben az etnográfus válogat, értékkel, egyszerűsít és kiemel, önmagában is kimeríti az „alkotás”, „újraalkotás” fogalmát; bizonyos nézőpontok, távlatok, jellegzetes arányok, formák, körvonalak, tárgycsoportok vagy részletek kiválasztása és a rajzok kidolgozása olykor esztétikai hatású is lehet, egészen a művészi visszaadás fokáig.

A néprajzban alkalmazott rajzok fő csoportja a különböző objektumokról (falukép, épületcsoportok, épületek, lakásbelső, bútorok, eszközök, öltözetképek vagy ezek részletei, díszítései) a helyszínen (terepen) készült, többnyire *távlati, ábrázoló rajz*. A kutató már rajzolás közben odajegyzi az egyes részek helyi elnevezését, a főbb méreteket, a készítésel és használattal kapcsolatban nyert értesüléseit, saját megfigyeléseit, gondolatait, más rajzokra, fényképekre, jegyzetekre utalásait. E rajzokon a szükséges egyszerűsítés érdekében is elmaradnak a megértéshez fölösleges részletek, vonatkozások; annál elevebben tűnnek elő a tudományos szempontból lényeges és jellegzetes részletek, amelyeket a szemléletesség kedvéért esetleg némi túlzással vagy csak a vonalak vastagságával kiemel vagy külön is kinagyít és mellékel a kutató. Nyilvánvaló, hogy az ilyen rajzos leírás nem pótolható a legrészletesebb szöveggel, fényképpel vagy ezek együttesével sem.

A rajzok másik csoportja a *néprajzi műszaki rajz*: a szabás- és szerkezeti rajzok, hossz- és keresztmetszetek, felül- és alulnézeti rajzok, helyszín- és alaprajzok, topográfiai felvételek, továbbá a megmunkálás (készítés) fokozatait vagy a működést szemléltető ábrásorozatok stb. Mindezek még a helyszínen, de már mérőeszközök (mérőszalag, méteres vagy csak lépés, arasz, tenyér stb.) s esetleg milliméterpapírral fölvetett szabadkézi rajzok, amelyeket otthon még pontosabban átdolgozunk. Gyakori, hogy ugyanazon objektumról egyidőben többféle, egymást kölcsönösen magyarázó távlati és műszaki rajz is készül.

A harmadik csoportba tartoznak a helyszíni adatgyűjtést és a vonatkozó szakirodalom ki jegyzetelését követő feldolgozás során készülő, a megértést segítő különféle magyarázó *ábrák*. Ilyenek az alaktani, tipológiai, fejlődéstani, ergonómiai, strukturális, funkcionális, összehasonlító, elterjedési, mennyiségi vagy minőségi változásokat és összefüggés-vizsgálatokat megkönnyítő és a vizsgálati eredmények bemutatását szemléletesebbé tevő, vagy ezeket vizuálisan értelmező különféle ábrák: vázlatok, sémák, származástáblák, diagramok, menetrendek, grafikonok, kartogra-

mok, térvázlatok. A néprajztudomány kutatói szemléletének, módszerének és technikai készletének tágulásával-fejlődésével e segédeszközök alkalmazása egyre nagyobb szerephez jut. Megfigyelhető ez nálunk is, ha végigtekintünk az utóbbi évtizedekben megjelent tanulmányainkon.

De milyen is legyen a néprajzi rajz? Mindenekelőtt legyen világos; főleges és kétséges (pl. beárnyékolt) részletek nélküli, egyértelmű, tiszta vonalas rajz. Az etnográfus rajzoló a tárgyakon látható (és a fényképezőgép által válogatás nélkül fölvetett) sokféle részlet és vonal közül csakis a tudományos (néprajzi) szempontból figyelmet érdemlőket választja ki és jelöli minél egyszerűbb módon. Így pl. a fatárgy néha feltűnően nagy repedéseit és göcseit csak az anyagszerűség jelzésének mértékéig adjuk vissza a rajzon, vigyázva, hogy ezek semmiképpen se homályosítsák el vagy tegyék zavarossá pl. az illesztéseket vagy a faragott részeket; ez utóbbi részleteket viszont annál világosabban, egyes esetekben a valóságosnál is hangsúlyozottabban, a láthatónál is „értelmesebben” adjuk vissza. *A néprajzi rajz tehát komoly válogató és stilizáló munka a néprajzi jelentőségű vonások érvényrejuttatása érdekében, a tudományos értelmezés fontos részeként.*

Az ilyen rajzokat a valamelyes gyakorlattal dolgozó kutatók, akik egyébként jó ismerői, szakértői a tárgyak „anatómiájának”, könnyen és gyorsan elkészítik a helyszínen, akár állva is, a jegyzetömbbe ceruzával vagy töltőtollal rajzolva. Nem igazolhatók azok a kutatók, akik gyűjtőmunkájuk során azzal térnek ki a rajzolás elől, hogy nincs hozzá „tehetségük” vagy „képzettségük”. Elfogadható etnográfiai rajzok készítéséig – kellő akaraterővel, önképzéssel és gyakorlással – szinte kivétel nélkül bárki eljuthat. Legtöbbünknek, akik néprajzkutatóként rendszeresen rajzolunk, a középiskolai rajzórák emlékein (beosztás, perspektíva, vetület stb. fogalmán) kívül nincs más képesítésünk; ugyanakkor könnyen csalódunk diplomás képzőművészek segítségével, hacsak nincs képzett szemük a „néprajzi” meglátásra is, és kellő gyakorlatuk ennek értelmes visszaadására.

A terepen vagy a múzeumi gyűjteményekben készült rajzok nyomtatásra való kidolgozása természetesen szintén a kutató feladata marad, hiszen rögtönzött vázlatait ő érti legjobban, s neki kell tudnia azt is, hogy ebből mit akar kiemelni, mit érdemesít végleges kihúzásra. E művelethez elegendő egyetlen fekete tintával író töltőtoll. Még tökéletesebb a kidolgozás a vázlat fölé helyezett másolópapíron (pausz, calque), amelyen már tustollakkal dolgozunk, s az esetleg hibás vonal kidörzsölhető. Rendszerint egy vékonyabb (topografus) tollal rajzoljuk a különböző elemek kapcsolódásait és a tárgy sík felületein látható más részleteket, ezzel jelezve még az anyag alkatát (textúra) és az esetleges síkdíszítést is, míg a tárgy leálló részeit és körvonalait egy vastagabb (rédisz) tollal húzzuk meg a térhatás fokozására, miáltal a rajz még kifejezőbb lesz.

Az ilyen egyszerű, minden főlegeset kerülő, világos kézi rajzok – említett dokumentációs értékük mellett – epidiaszkópos vetítésre és sokszorosításra is nagyon alkalmasak. Nyomdai közlésük a legegyszerűbb és legolcsóbb: vonalas (nem raszteres) klisével, nem famentes papírra és közönséges nyomdafestékekkel is nyomhatók. Kisebb számban xerox vagy rotaprint technikával, fényképezéssel vagy egyszerű fénymásolással (ozalitpapírra fényelőhívással és ammoniak-fixálással) is tisztán sokszorosít-

hatók. Ez pedig ugyancsak elsőrendű szempont, hiszen bármely kutatómunka értelme és célja az elért eredmények közlése révén való hozzájárulás a tudományos ismeretek egyetemes gyarapításához.

Kívánatos, hogy hagyományos népi kultúránk különböző elemeit, értékeit feltáró munkánk során megfelelő, lényegre törő rajzokban is minél többet ragadjunk meg, és hogy a néprajzi vizsgálataink során mutató jellegzetes vonások, összefüggések és általános következtetések is, az értelmező rajzok és ábrák segítségével, minél egyértelműbbek és közérthetőbbek legyenek mind a szakemberek, mind az olvasók szélesebb körei számára. Az etnográfiai rajznak mint fontos adatfölvető (regisztráló) és értelmező (interpretáló) módnak helyét és jelentőségét látva, aligha alkalmazható rá az „illusztráció” (valamely művet díszítő, kísérő kép) megjelölés. Elég bizonyosság erre akár csupán az utóbbi évek során megjelent számos dolgozatunk, amelyekben a rajz a szövegnek egyenrangú társa, olykor meg éppen a rajz az alapja mind a leírásnak, mind az értelmezésnek; hasonló bemutatásban inkább a szöveg tekinthető a rajz kiegészítésének. Egy ilyen tanulmány kapcsán mondotta egyik magyarul nem tudó kollégánk, hogy „a képírás valóban az az egyetemes nyelv, amelyet bárki megérthet, akit a téma érdekel”.

JEGYZETEK

¹ *A Magyarországi Néprajzi Társaság szervezete.* Ethn. I (1890), 59–60.

² Cs. Sebestyén Károly: *Hogyan készüljenek a néprajzi illusztrációk?* Uo. LXII (1951). 463–464.

³ Kós Károly: *Desenul ca metodă de înregistrare și interpretare în etnografie.* Revista Muzeelor IX (1972). 309–315.

⁴ A Székelyudvarhelyi Múzeum által rendezett szakkiállítás 1980. június 1-én nyílt meg Dr. Kós Károly *néprajzi grafikája* címmel. Vö. Zepeczánér Jenő: *Dr. Kós Károly néprajzi grafikája.* Művelődés XXXIII (1980). 8–9. sz. 58–59. A vándorkiállítás további állomásai: 1980. december 8-án a Csíkszeredai Múzeumban, 1981. március 1-én a Sepsiszentgyörgyi Múzeumban és március 29-én a Kézdivásárhelyi Múzeumban.

⁵ Nemcsak a rajztanár-kutató Huszka, hanem – eredeti jegyzeteinek tanúsága szerint – Orbán Balázs is jól rajzolt, l. Kós Károly: *Százéves A Székelyföld leírása.* Művelődés XXI (1968). 7. sz. 62–63-hoz mellékelt rajz. Mi több – ellentétben a korábbi közhiedelemmel – igen éles és szemléletes fényképeket készített, l. Orbán Balázs: *Székelyföld képekben.* A bevezető tanulmányt írta, a fényképeket másolta Erdélyi Lajos. Bukarest 1971.

⁶ Könyvomas képeit rendszerint e jelzéssel látta el: *Természet után kőre rajzolta Szathmári.*